

Biblioteka
INCUS

TIM *press*

Biblioteka

INCUS

André Gorz

NEMATERIJALNI RAD

Spoznaja, vrijednost i kapital

Naslov izvornika

L'immatériel

Connaissance, valeur et capital

D'André Gorz

Copyright © EDITIONS GALILÉE 2003

© za hrvatsko izdanje:

TIM press d.o.o., Zagreb

Tel.: 01 611 97 13; Faks: 01 611 97 14

E-mail: tim.press@tim-press.hr

www.tim-press.hr

Sva prava pridržana

ISBN 978-953-8075-00-1

André Gorz

Nematerijalni rad

Spoznaja, vrijednost i kapital

S francuskoga preveo
Rade Kalanj

Zagreb, 2015.

*Hvala Dorini,
bez koje ničega ne bi bilo.*

Sadržaj

I. Nematerijalni rad	7
„Ljudski kapital“	7
Raditi znači <i>proizvoditi se</i>	10
„Totalna mobilizacija“	14
Nadolazak samopoduzetnika	16
Život je biznis	18
Egzistencijalni dohodak: dva shvaćanja	20
II. „Nematerijalni kapital“	23
Kriza pojma vrijednosti	23
Znanja, vrijednost i kapital	26
Spoznaja, vrijednost i kapital	29
Preobrazbe spoznaje u nematerijalni kapital	34
<i>Od čuda do obmane</i>	34
<i>Simbolički monopoli i monopolne rente</i>	41
<i>Proizvodnja potrošača</i>	46
Unutarnje vrijednosti i nemjerljivo bogatstvo. Eksternalije	51

III. Prema pametnome društvu?...	59
Redefinirati bogatstvo	59
Otpadnici digitalnog kapitalizma	64
„Moguć je drukčiji svijet“	69
Temelji egzistencijalnog dohotka	71
IV. ...Ili prema postljudskoj civilizaciji	77
Spoznaja vs znanje, znanost vs osjetilni svijet: progresije neljudskoga	77
Znanost i mržnja tijela	82
Od umjetne inteligencije do umjetnog života	89
Od suvišnosti tijela do kraja ljudskog roda	94
<i>Od čovjeka-stroja do ljudskih strojeva</i>	94
<i>Genetičko reprogramiranje: od koga kime?</i>	98
Alotehnika i homeotehnika: „reforma duha“	105
Bilješke	111
Pogovor (Rade Kalanj)	119

I.

Nematerijalni rad

„LJUDSKI KAPITAL“

Živimo u doba u kojem postoji više načina proizvodnje. Moderni kapitalizam, usredotočen na vrednovanje velikih količina postojanog materijalnog kapitala, sve brže ustupa mjesto postmodernom kapitalizmu usredotočenom na vrednovanje nematerijalnog kapitala nazvanog i „ljudski kapital“, „spoznajni kapital“, „inteligentni kapital“. Ta je mijena popraćena novim metamorfozama rada. Jednostavni apstraktni rad, koji se od Adama Smitha smatrao izvorom vrijednosti, potisnut je složenim radom. Rad materijalne proizvodnje, u kojem se jedinice proizvoda mjere jedinicama vremena, ustupa mjesto takozvanom nematerijalnom radu na koji se više ne mogu primijeniti klasična mjerila.

Anglosaksonci govore o nastanku *knowledge economy* i *knowledge society*, Nijemci o *Wissensgesellschaft*, Francuzi o „spoznajnom kapitalizmu“ i „društvu znanja“. Smatra se da je „znanje“ (*knowledge*) „glavna proizvodna snaga“. Već je Marx smatrao da će ono postati „*die grösste Productivcraft*“ i glavni izvor bogatstva. Rad u svom neposrednom, mjerljivom i kvantitativno iskazivom obliku morat će, prema tome, prestati biti mjerom stvorenog bogatstva¹. Ono će „sve manje

ovisiti o radnom vremenu i količini upotrijebljenog rada“; sve će više ovisiti o „općoj razini znanosti i tehnološkog napretka tehnologije“ (str. 592). „Neposredni rad i njegova količina prestat će se stoga očitovati kao određujuće načelo proizvodnje“ i postat će „momentom koji je zacijelo prijeko potreban, ali podređen u odnosu na opću znanstvenu aktivnost“ (str. 587). „Proces proizvodnje“ neće se više moći brkati s „radnim procesom“.

Zanimljivo je primijetiti kolebanje u Marxovoj terminologiji. Katkad je riječ o „općoj razini znanosti“ („*der allgemeine Stand der Wissenschaft*“), katkad o općim znanjima o društvu („*das allgemeine gesellschaftliche Wissen, knowledge*) (str. 594), katkad o *general intellect*, katkad o „općim moćima ljudskog uma“ („*die allgemeinen Mächte des menschlichen Kopfs*“), katkad o „umjetničkom, znanstvenom itd. obrazovanju“ koje će pojedinac moći steći zahvaljujući „povećanju slobodnog vremena“ i koje će „povratno djelovati na proizvodnu snagu rada“. Stoga se slobodno vrijeme „za puni razvitak pojedinca“ sa stajališta neposrednog procesa proizvodnje može promatrati kao proizvod *postojanog kapitala*, tako da taj postojani kapital *being man himself* (str. 599). Ideja „ljudskog kapitala“ nalazi se već u rukopisima iz 1857. – 1858.

Kolebanje Marxove terminologije spomenuo sam zbog toga što je slično kolebanju koje susrećemo u današnjim ekonomskim i menadžerskim tekstovima: „ekonomija nematerijalnog“, „spoznajni kapitalizam“, „znanje kao glavna proizvodna snaga“ – koje se priziva upravo onda kada se govori o znanju i znanosti. Evo dvaju citata koji ponešto rasvjetljavaju:

Vrijednost danas nalazi svoje izvorište u *inteligenciji* i *imaginaciji*. Znanje pojedinca vrijednije je od stroja. Noseći vlastiti kapital, čovjek nosi kapital poduzeća.²

U tom zanimljivom tekstu nije više riječ ni o znanosti i spoznaji, već o inteligenciji, imaginaciji i znanju koji zajedno tvore „ljudski kapital“. Ta terminologija napušta kognitivizam i scijentizam. Spoznaje su naime bitno različite od znanja i inteligencije (na to ću se opsežno vratiti u zadnjem poglavlju ove knjige). One se odnose na formalizirane, objektivirane sadržaje koji, po definiciji, ne mogu pripadati nikome. Jedno je spoznati gramatička pravila, a znati govoriti neki jezik nešto posve drugo. Da bi se znalo govoriti valja prestati sa spoznajnim odnosom prema jeziku. Znanje tvore iskustva i postupci koji su postali intuitivnim i naviknutim očiglednostima, a inteligencija obuhvaća čitavu lepezu sposobnosti od prosudbe i razlučivanja preko otvorenosti duha do sklonosti usvajanju novih spoznaja i njihovu kombiniranju sa znanjima. Tako izraz „pametno društvo“ najviše odgovara onome što Anglosaksonci nazivaju *knowledge society*.

Evo i drugog citata. Riječ je o odlomku iz jednog izlaganja Norberta Bensela, voditelja ljudskih resursa u Daimler-Chrysleru:

Zaposlenici poduzeća dio su njegova kapitala... Njihova motivacija, njihovo umijeće, njihova inovacijska sposobnost i njihova briga za želje klijentele predstavljaju sirovinu inovativnih usluga... Njihovo ponašanje, njihova socijalna i emocionalna kompetencija sve su važniji u ocjenjivanju njihova rada... Potonji se neće ocjenjivati brojem sati prisutnosti, već na temelju postignutih ciljeva i kvalitete rezultata. Oni su poduzetnici.³

Ono što odmah začuđuje jest stav da nije riječ ni o spoznajama ni o stručnim kvalifikacijama. Ono što je kod „suradnika“ jedne od najvećih industrijskih grupa na svijetu važno jesu

svojsva ponašanja, izražajne i imaginativne vrline, osobna uključenost u zadaću koju valja obaviti. Sve su te vrline i te sposobnosti obično svojstvene pružateljima osobnih usluga, ponuditeljima nematerijalog rada koji je nemoguće kvantificirati, uskladištiti, ovjeriti, formalizirati odnosno objektivirati.

RADITI ZNAČI *PROIZVODITI SE*

To znači da informatizacija industrije nastoji rad pretvoriti u upravljanje stalnim kolanjem informacija. Operater neprestano mora biti „predan“ i „posvećen“ tom upravljanju kolanjem, *proizvoditi se* kao subjekt kako bi ga usvojio. Komunikacija i suradnja među operaterima sastavni su dio prirode rada. „Uspješnost ponajviše ovisi o sistemskim aspektima i odnosima među pojedincima“, piše Pierre Velz... „Ono što vrijedi nije ukupnost rada pojedinaca, već kvaliteta i prikladnost komunikacija isprepletenih oko proizvodnog sustava.“⁴ Rad se više ne može procjenjivati prethodno ustanovljenim mjerilima. „Zadace se više ne mogu definirati na objektivnan način. Uspješnost više nije definirana u odnosu prema njima. Ona izravno uključuje osobe.“⁵ Ona počiva na njihovoj subjektivnoj uključenosti, koja se u menadžerskom žargonu naziva i „motivacijom“. Budući da se način obavljanja zadaća ne može formalizirati, ne može se ni propisati. Ono što je propisano jest subjektivnost, a to znači upravo ono što sam operater može proizvesti „posvećujući se“ svojoj zadaći.⁶ Od njega se očekuju svojstva kojima je nemoguće zapovijedati, a to su rasuđivanje, sposobnost nošenja s nepredviđenim, uočavanja i rješavanja problema. „Ideja vremena kao mjerila vrijednosti više ne funkcionira. Ono što je važno jest vrлина koordinacije.“⁷

Nemogućnost mjerenja individualne uspješnosti i propisivanja sredstava i postupaka za postizanje rezultata navodi rukovoditelje poduzeća da pribjegu „upravljanju sukladno ciljevima“. Oni „najamnicima postavljaju zadatke: na njima je da ih odgonetnu kako bi ih ispunili. To je povratak rada kao pružanja usluga“⁸, povratak onoga što se naziva *servicium* ili *obsequium* i što je vezano za osobu sizerena u tradicionalnom društvu.⁹

Stoga je u izlaganju voditelja ljudskih resursa u Daimler-Chrysleru razumljiva odsutnost svakog pozivanja na materijalni rad. Pružanje usluga, nematerijalni rad, postaje hegemonijskim oblikom rada, materijalni je rad potisnut na periferiju procesa proizvodnje ili naprosto izvanjšten. On postaje „podređenim momentom“ tog procesa, iako u kvantitativnom pogledu ostaje prijeko potrebnim pa čak i dominantnim. Žarište stvaranja vrijednosti jest nematerijalni rad.

Bilo je važno pokazati da taj nematerijalni rad uglavnom ne počiva na *spoznajama* njegovih pružatelja. On prije svega počiva na izražajnim i suradničkim sposobnostima koje se ne mogu poučavati, na živosti pri upotrebi znanja koja je dio kulture svakodnevlja. U tome je jedna od velikih razlika među radnicima manufaktura ili tayloriziranih industrija i radnika postfordizma. Prvi su postajali djelatnima samo nakon što su lišeni znanja, vještina i navika razvijenih kulturom svakodnevlja i podređeni parceliziranoj podjeli rada. U tom pogledu postoji obilna literatura, primjerice radovi Fergusona i Urea kojima se Marx služio u XIV. i XV. poglavlju *Kapitala*. To uništavanje svakodnevnih znanja radne snage pretežno seoskog podrijetla nastavljeno je, gotovo zatvorskim disciplinskim metodama, u razdoblju između 1950-ih i 1970-ih godina. Trebalo je postići da radnik, ne postavljajući pitanja, izvršava naredbe koje mu prenosi industrijska mašinerija namećući mu brzinu i ritam zadanih činova.

Naprotiv, postfordistički radnici moraju ući u proces proizvodnje s cijelom kulturnom prtljagom koju su stekli kroz igre, ekipne sportove, borbe, prijepore, glazbene, kazališne i druge aktivnosti. U tim izvanrednim aktivnostima razvija se njihova živost, njihova sposobnost improvizacije, suradnje. Postfordistička tvornica aktivira i eksploatira njihovo domicilno znanje. To „podvrgavanje kapitalu kolektivnog rada kao živog rada a ne kao moći znanosti i strojeva“ Yann Moulier-Boutange naziva „eksploatacijom drugog stupnja“. „Radnik se stoga više ne očituje kao vlasnik same svoje heteroproduktivne radne snage (to jest predodređenih sposobnosti što ih usaduje poslodavac), već kao netko tko se samoproizvodi i nastavlja se samoproizvoditi.“¹⁰ Na isti način razmišljaju Muriel Combes i Bernard Aspe: „Nisu pojedinci oni koji pounutruju ‘kulturu poduzeća’; prije je poduzeće ono koje će od sada ‘izvana’, to jest na razini svakodnevnog života, tražiti kompetencije i sposobnosti koje su joj potrebne.“¹¹

Ono što poduzeća smatraju svojim „ljudskim kapitalom“ jest, dakle, besplatan resurs, „izvanjskost“ koja se samoproizvela i nastavlja se samoproizvoditi i od koje poduzeća jednostavno preuzimaju i kanaliziraju sposobnost *samoprodukcije*. Taj ljudski kapital očito nije posve individualan. Samoprodukcija se ne događa *ex nihilo*. Ona se zbiva na temelju određene zajedničke kulture koja se prenosi primarnom socijalizacijom, kao i na temelju zajedničkih znanja. Roditelji i odgojitelji, odgojni i obrazovni sustav sudjeluju u razvoju *general intellecta* osiguravajući dostupnost znanja i spoznaja, ali i sposobnosti tumačenja, komunikacije, međusobnog razumijevanja koji tvore zajedničku kulturu. Na pojedincima je, međutim, da usvoje tu zajedničku kulturu subjektivirajući je. Društvo i njegove uredbe ne mogu proizvesti osobne subjekte. Oni jedino mogu proizvesti i

reproducirati okvir u kojem će se subjekti, socijalizirajući se, samoproizvoditi upotrebom jezika, gestikulacije, obrazaca tumačenja i ponašanja svojstvenih kulturi svojeg društva. Nijedna institucija ne može umjesto pojedinaca obavljati posao poučavanja, prisvajanja, subjektivacije. Subjekt nikada nije društveno dat, on je – da se poslužimo izrazom što ga je Maurice Merleau-Ponty koristio za svijest – samome sebi dat kao biće koje samo sebe mora stvoriti onim što jest. Nitko ga toga ne može lišiti niti ga na to primorati.

Postajući temeljem proizvodnje vrijednosti zasnovane na suradničkoj inovaciji, komunikaciji i improvizaciji nematerijalni se rad na koncu teži poistovijetiti s radom samoproizvodnje. Operateri mrežne ekonomije su akteri organizacije koja je na putu stalne samoorganizacije. Njihov proizvod nije opipljiva stvar, već prije svega interaktivnost koja hrani aktivnost svakoga. Svatko se mora samoproizvoditi kao aktivnost kako bi doveo do nastanka procesa koji proizlazi iz rada sviju i koji nadilazi zbroj individualnih aktivnosti. Pierre Levy se poslužio slikom „improviziranog polifonijskog zbora“¹², to jest aktivnosti koja se u isti mah prilagođava drugima, nadilazi ih i hrani dovodeći do zajedničkog rezultata.

Paradigma improviziranog polifonijskog zbora savršeno je primjenjiva na virtualne zajednice interneta, ali je, potencijalno barem, i model blizak svakom umreženom radu. Tu se dokida podjela rada na specijalizirane i hijerarhizirane zadatke, kao i nemogućnost proizvođača da prisvoje sredstva za proizvodnju i da njima samoupravljaju. Odvojenost između radnika i njihova postvarenog rada, i između potonjega i njegova proizvoda, virtualno je, dakle, dokinuta, tako da sredstva za proizvodnju postaju prisvojiva i pripravna za *zajedništvo*. Računalo se pojavljuje kao univerzalno, univerzalno dostupno oruđe s pomoću kojeg sva znanja i sve

aktivnosti u načelu mogu postati zajedničkim. Zahtijevaju li uistinu anarho-komunističke računalne zajednice pravo slobodnog pristupa i zajedništva? Neodoljivo nam pada na um ovaj odlomak iz *Njemačke ideologije*:

Sva su prijašnja revolucionarna prisvajanja bila ograničena, a individuumi, čija je samodjelatnost bila ograničena ograničenim proizvodnim oruđem i ograničenim saobraćanjem, prisvajali su to ograničeno oruđe proizvodnje i dospijevali stoga samo do nove ograničenosti. Njihovo oruđe proizvodnje postalo je njihovo vlasništvo, ali su oni sami podređeni podjeli rada i svom vlastitom oruđu za proizvodnju... Kod prisvajanja proletera mora masa oruđa za proizvodnju biti podređena svakom individuumu, a vlasništvo svim individuumama.¹³

Pri kraju tog razmatranja Marx je komunizam definirao kao dokidanje rada „koji je izgubio svaki privid osobne djelatnosti“ i „lišen je svake životne supstancije“ individua „koje su postale apstraktnim individuumama“.

„TOTALNA MOBILIZACIJA“

Trenutačno je važno to da je samoproizvodna aktivnost nužna dimenzija svakog nematerijalnog rada i da je potonji tendencijski upućen na iste sposobnosti i iste osobne sklonosti kao slobodne izvanradne aktivnosti. „U tom se smislu“, pišu M. Combes i B. Aspe, „može govoriti o ‘totalnoj mobilizaciji’ sposobnosti i sklonosti, uključujući i one afektivne. ... Od sada više ne možemo znati kada smo ‘izvan’ onoga što se od nas u radu može zahtijevati. U konačnici, subjekt više

ne pripada radu; prije će biti da rad pripada subjektu. ... Ma kako aktivnost bila oskudna i nevješta, ma kako bili nedostojni i smiješni njezini ciljevi, njezino ozbiljenje uključuje mentalnu i afektivnu moć pojedinca, njegovo umijeće, ono što u njegovim očima određuje njegovu vrijednost.“ Nemoguće je „sabotirati“ rad koji pokreće naše umijeće a da se ne pribjegne „samopreziru i preziru drugih“. Jednako tako, „ne vidimo kako bi ekonomija nematerijalnog mogla funkcionirati a da pojedince ne podvrgne novom obliku dobrovoljnog ropstva“. Pitanje je stoga „kako vlastito dostojanstvo ne uložiti u nedostojnu aktivnost“.¹⁴

Sve velike tvrtke znaju, međutim, da je *u sklopu najamnog odnosa* nemoguće od zaposlenika zadobiti potpunu uključenost, bezostatnu identifikaciju sa zadatkom. Samom činjenicom da je ugovoren, najamni odnos priznaje razliku, to jest odvojenost ugovornih strana i pripadajućih im interesa. On ima emancipatorski karakter jer pravo poslodavaca i obveze najamnika ograničava na određeni udio rada. On time utvrđuje granicu između sfere rada i sfere osobnog, privatnog života.

Velike tvrtke nastoje, prema tome, najamni odnos pretvoriti u odnos udruživanja, nudeći suradnicima koji su im prijeko potrebni *stock-options*, to jest sudjelovanje u kapitalu i dobitima tvrtke. No to je rješenje djelomice djelotvorno. Što je rad više upućen na talente, na umijeće, na sposobnost samoproizvodnje koja, u vlastitim očima, „definira vrijednost“ suradnika, to će više te sposobnosti težiti prekoračivanju njihova ograničenog djelovanja u određenoj zadaći. Potonja može biti tek slučajna ilustracija njegovih talenata. On će sebi nastojati dokazati da želi više od onoga što radi profesionalno. Svoje će dostojanstvo uložiti, izvan rada, u usputno dokazivanje svojih sposobnosti: primjerice, novinari pišu

knjige, grafičari stvaraju umjetnička djela, informatičari svoje umijeće dokazuju kao hakeri i tvorci besplatnih društvenih mreža itd. Sve su to načini da se spasi vlastita čast, da se „sačuva vlastita duša“. Da bi dio svojeg života iščupali iz kanži posvemašnje uporabe rada, „radnici nematerijalnog“ pridaju igračkim, sportskim, kulturnim, asocijativnim aktivnostima u kojima je samoproizvodnja cilj po sebi važnost koja na koncu nadilazi njihov rad. Alain Lebaube savršeno je sažeo tu situaciju: „Mladi diplomirani stručnjaci, ma kako sjajni bili, odbacuju svoj puni i cjeloviti angažman. Oni otaljavaju svoju mehaniku, ali čuvaju svoju dušu uz onu rezervu koja je svojstvena darovitima, sposobnima ponuditi iluziju.“¹⁵

NADOLAZAK SAMOPODUZETNIKA

Potpuno podređivanje samoproizvodnje kapitalu nailazi, dakle, na nepremostive granice barem tako dugo dok između pojedinca i poduzeća, između radne snage i kapitala opstoji heterogenost koja radnoj snazi omogućuje da se povuče iz igre, da se odupre potpunoj uporabi rada. Tu zapreku potpunoj podređenosti dovoljno je iskazati pa da sredstvo njezina svladavanja postane očitim: razlika između subjekta i poduzeća, između radne snage i kapitala mora biti dokinuta. *Sama osoba mora postati poduzećem*, ona, kao radna snaga, sama mora postati postojanim kapitalom koji zahtijeva da ga se stalno reproducira, širi, oploduje. Nikakva joj se prisila ne smije nametati izvana, ona mora biti svoj vlastiti proizvođač, svoj vlastiti poslodavac i svoj vlastiti prodavatelj, obvezujući se da sebi nameće neophodne prisile kako bi osigurala održivost i konkurentnost *sebe kao poduzeća*. Ukratko, najamništvo mora biti ukinuto.

To je već bila poruka izlaganja Norberta Bensela, koja je „suradnike“ poduzeća prikazala kao „poduzetnike“. Poduzetnike ne samo u upravljanju sukladno ciljevima nego dapače, bez obzira na njihov status, i poduzetnike s obzirom na upravljanje vlastitim radom promatranim kao njihov postojeći kapital. Da najamništvo mora nestati među prvima su, početkom 1990-ih godina, najavljivali Charles Handy i William Bridges. Trebala bi postojati samo individualna poduzeća za davanje individualnih usluga. Svatko se mora osjećati odgovornim za vlastito zdravlje, vlastitu pokretljivost, vlastitu sklonost za promjenjivu satnicu, za iskazivanje vlastitih spoznaja. Tijekom cijelog života mora upravljati vlastitim ljudskim kapitalom, neprestano postupno ulagati u svoju izobrazbu i shvatiti da mogućnost prodaje vlastite radne snage ovisi o besplatnom, dobrovoljnom, nevidljivom radu kojim će se moći stalno samoproizvoditi.

Velika će tvrtka zadržati tek malu jezgru stalnih najamnika s punim radnim vremenom. Ostatak njezina osoblja – devedeset posto u stotinu najvećih američkih tvrtki – sačinjavat će promjenjiva masa vanjskih, privremenih, povremenih, nezavisnih pravih ili lažnih, ali i profesionalnih suradnika visoke razine. Kad je riječ o tim vanjskim suradnicima, tvrtka se može riješiti sve većeg dijela troška (vrijednosti) njihove radne snage. Ona na njihovu štetu eksternalizira cjelinu ili dio troška njihova trajnog obrazovanja, njihova zdravstvenog osiguranja, njihova mirovinskog osiguranja. Ona kupuje njihove usluge uglavljajući njihovu cijenu prema zadatku ili pozivu, dovodi ih u međusobnu konkurenciju, udešava si mogućnost da u velikim omjerima mijenja opseg rada koji od njih zahtijeva a da pritom ne brine o radnom vremenu, da ne mora otpuštati, vrbovati, nadoknađivati. Budućnost pripada samopoduzetnicima čiji udio ubrzano raste u Velikoj Britaniji,

u Italiji, u Švedskoj. Zaklada njemačkih sindikata sugerira da će samopoduzetnike trebati sindikalizirati u organizacije slične obrtničkim komorama ili poslodavačkim udrugama.¹⁶

ŽIVOT JE BIZNIS

Sa samopoduzetništvom napokon može doći do ozbiljenja cjeloživotne odjelovljenosti rada i vrijednosti svake osobe. Život postaje „najdragocjenijim kapitalom“. Briše se granica između izvanradne sfere i rada, ne zbog toga što radne i izvanradne aktivnosti pokreću iste kompetencije, već zato što cjeloživotno vrijeme potpada pod vladavinu ekonomskog kapitala, pod vladavinu vrijednosti. Svaka aktivnost mora imati mogućnost postati biznisom i, kao što piše Dominique Meda, „odnos prema sebi i prema drugima bit će isključivo pojmljen na financijski način“.¹⁷ Taj je stav najrječitije pozdravio Pierre Levy:

Od sada se svi bave trgovinom... Svi će se neprestano i u svemu baviti *businessom*: u seksualnosti, sklapanju braka, rađanju, zdravlju, ljepoti, identitetu, spoznajama, odnosima, idejama... Mi više i ne znamo pouzdano kada ćemo raditi a kada nećemo raditi. Stalno ćemo biti zaokupljeni obavljanjem svakovrsnih biznisa... Čak će i najamnici postati individualnim poduzetnicima, upravljajući svojom karijerom kao karijerom malog poduzeća..., spremni obrazovati se za nove poslove. Osoba postaje poduzetnikom... ni država ni nacija nisu više čvrst oslonac.¹⁸

Sve postaje roba, prodaja sebe širi se na sve aspekte života, a sve se mjeri novcem. Logika kapitala, života koji je postao kapital, podređuje sve aktivnosti i sve prostore u kojima se

samoproizvodnja izvorno trebala očitovati kao besplatan utrošak energije bez drugog cilja osim razvitka ljudskih sposobnosti do njihova najvišeg cilja. Već Pierre Levy nagovještuje potpunu podređenost samoproizvodnje: „Najintimniji osobni razvitak dovest će do najveće emocionalne stabilnosti, do najpogodnije relacijske otvorenosti, do usmjerenije oštroumnosti pa, dakle, i do povećane ekonomske uspješnosti.“¹⁹

Takva je, barem, neoliberalna vizija budućnosti rada: dokidanje najamništva, poopćeno samopoduzetništvo, podređenost cijele osobe, cjelokupnog života kapitalu s kojim će se svatko u potpunosti poistovjetiti.

Ta vizija ignorira privremenost, diskontinuitet, neizvjesnosti koje od sada ugrožavaju svaki rad: najamni rad kao i takozvani samostalni rad. Ona prešućuje činjenicu da su nezavisni, u većini slučajeva, stvarno ovisni o jednoj ili o malom broju velikih skupina koje ih podvrgavaju smjeni razdoblja hiperaktivnosti i nezaposlenosti; i da su pojedinačni poslodavci kojima samopoduzetnici prodaju svoje usluge i sami izloženi hirovima nesigurne privremenosti te da rijetko – osim u trgovini luksuznim uslugama – predstavljaju uvijek isplativu klijentelu.

Ali nije važno! Temeljni postulat „postnajamnog“ društva u nastajanju sastoji se u tome što nezaposlenost nestaje istodobno kad i najamništvo. Ako još ima nezaposlenih, to će biti tek znak da im je „uposlivost“ manjkava. Na njima je da je obnove. Upravo će toj obnovi trebati služiti prekidi rada, razdoblja nezaposlenosti, uvećavanje slobodnog vremena. *Workfare* u svojoj blairovskoj verziji, koja je osvojila i druge zemlje, ukida naknadu za nezaposlenost, preinačenu u „naknadu za traženje zaposlenja“, i postulira da je to traženje „posao“ koji nezaposlenik mora obaviti obvezno, i najmarljivije, uključujući stjecanje kompetencija isplativijih

od onih koje posjeduje. Obvezna samoproizvodnja postaje „posao“ poput drugih.

Potpuno „odjelovljenje rada“ osobe država je na taj način odmijenila ondje gdje ga kapital ne može obaviti. Difuzne, sveprisutne ideološko-političke prisile koje ono nameće pojedincima navodi potonje na povlačenje, ako ne i otpor, koje se smatra „antisocijalnima“. U tom se kontekstu pojavio i razvio zahtjev za „egzistencijalnim“, bezuvjetnim i dostatnim dohotkom koji svima omogućuje da se suoče s diskontinuitetom, s prekidima i nesigurnošću radnih odnosa; i koji također omogućuje da se razviju neovisne aktivnosti čija se socijalna i/ili kulturna vrijednost ne može mjeriti rentabilnošću niti o njoj ovisiti.

EGZISTENCIJALNI DOHODAK: DVA SHVAĆANJA

Zapravo, katkad se i kod istih autora susreću dva shvaćanja egzistencijalnog dohotka: shvaćanje prema kojemu je to sredstvo da se život izvuče iz robnog imaginarija i potpunog poradnjenja i shvaćanje koje, naprotiv, u tome vidi neophodnu naknadu za izvanradno vrijeme čiji je prinos produktivnosti rada postao odlučujućim. Valja primijetiti da to drugo shvaćanje sadrži opasnu zamku. Polazeći od ideje da kapitalistički proces proizvodnje izvlači profit iz svih sposobnosti, kompetencija i resursa koje osobe razvijaju u svakodnevnom životu, to drugo shvaćanje drži da je cjelokupni život postao produktivan kao proizvodnja postojanog ljudskog kapitala. Stoga je samoproizvodnja svedena na ekonomski rad. Potonji se promatra kao njezin subjektivni smisao. Društvenoj proizvodnji svi pridonose samim time što žive u društvu, pa prema tome zaslužuju tu naknadu u obliku egzistencijalnog dohotka.